

HAZIM ŠABANOVIĆ

HASAN KAFI PRUŠČAK

(Ḥasan Kāfī b. Ṭurḥān b. Dāwūd b. Ja'qūb az-Zībī al-Aqḥisārī al-Bosnawī).

Najznačajnija ličnost u naučno-književnom i intelektualnom životu bosanskih muslimana posljednjih decenija XVI i početkom XVII stoljeća bio je Hasan Kāfī Pruščak. Tako istaknuto mjesto u kulturnoj povijesti Bosne svoga vremena stekao je svojim plodnim i mnogostrukim naučno-književnim i kulturno-prosvjetnim radom, kao i svojim zadužbinama od kojih neke postoje i danas. Kafijevo djelo o uređenju države i društva (*Uṣūl al-ḥikam fī nizām al-ālam*) je još 1824. godine pobudilo pažnju znamenitog francuskog orijentaliste Garcin de Tassy-a, koji ga je preveo na francuski jezik¹ i tako približio zapadnom naučnom svijetu. Od tada, pa sve do našeg vremena, Kafi je bio predmet interesovanja mnogih naučnika, istočnih, naših i zapadnih, ali uvijek sa ograničenim pretenzijama.

I

Izvori o životu i radu Hasana Kafije su dosta brojni, ali nedovoljni za sagledavanje svih značajnih strana njegovog života i rada. Osnovne podatke o svom životu i radu pružio je sam Kafi u djelu *Nizām al-ʿulamā' ilā ḥātam al-anbijā'* (Niz učenjaka do posljednjeg vjerovijesnika), u kome je skicirao i svoju biografiju koja predstavlja najvažniji izvor za proučavanje njegovog života i rada do kraja XVI stoljeća, tačno do 1008/1600. godine. Ali taj izvor nije bio dovoljno poznat i iskorišćen u nauci sve do novijeg vremena. Zato su svi naučnici koji su proučavali život i rad Hasana Kafije polazili od dosta oskudnih podataka koje je neovisno od spomenute autobiogra-

¹ Vid. Garcin de Tassy, *Principes de sagesse, touchant l'art de gouverner par Ritwan-ben abd'oul Ac-hi-*

sari. Journal Asiatique IV, 1824, 213—226, 283—290.

fije pružio njegov mlađi savremenik Atai ('Atā'ī umro 1634)² i još mlađi Hadži Kalfa (Haği Halīfa ili Kātīb Čelebī umro 1657)³. Nekoliko važnih podataka o zavičaju, životu i radu Hasana Kafije, posebno o njegovim zadužbinama i popularnosti, pružio je Evlijā Čelebī koji je 1660. godine posjetio Kafijev zavičaj Prusac⁴. Pišući o Kafiji u svojoj *Povijesti Bosne*⁵ Salih Hadžihusejnović-Muvekkīt (umro 1882) pored Ataija i Hadži Kalfe koristio se očito i Kafijevom autobiografijom, dok je Ibrahim-beg Bašagić svoju skicu Kafijeva života i rada u *Bosanskoj salnami*⁶ dao uglavnom na osnovu Ataija. Na osnovu istog izvora, unio ga je i Mehmed Surejjā (umro 1909) u svoje *Osman-ske biografije*⁷, dok ga Šemsuddīn Sāmī-bej (1850—1904) u svom biografsko-geografskom leksikonu uopće ne spominje. Godine 1333/1915. izašao je iz štampe prvi svezak djela *Osman-ski pisci* od Mehmeda Tāhira u kome je pored kratke biografije saopšteno nekoliko novih bibliografskih podataka o djelima Hasana Kafije⁸. Zabilježio ga je i Bagdadli Ismail-paša (umro 1920) u svoj biobibliografski leksikon islamskih pisaca⁹, ali začudo sa više krupnijih pogrešaka. Unio ga je i Carl Brockelmann u prvo izdanje svoje *Povijesti arapske književnosti*¹⁰, a Basmadjian u svoj *Essari sur l'histoire de la littérature ottomane* (Constantinople 1910, 122). Međutim, prvi veći evropski prikaz života i rada Hasana Kafije napisao je 1909. godine zaslužni mađarski turkolog Imre Karácson uz svoj mađarski prijevod spomenutog Kafijeva djela o uređenju države i društva¹¹. Na osnovu te studije i prijevoda, Lajoš Thallóczy je priredio i 1911. godine objavio njemački prijevod toga djela¹². Sljedeće godine objavio je Safvet-beg Bašagić svoju disertaciju *Bošnjaci i Hercegovci u islamskoj književnosti* (Sarajevo 1912), u kojoj je na osnovu Ataija, Hadži Kalfe, Evlije Čelebije, Muvekkīta, I. Bašagića, Brockelmanna i nekih Kafijevih djela prikazao njegov život i rad znatno bolje i potpunije

² Atai ('Atā'ī, New'zade 'Atāul-lāh), *Hadāiq al-ḥaqāiq fī takmilat aš-šaqāiq* = *Zejl na Šaqāiq an-nu-mānijje*. Istanbul 1268, 584.

³ Mustafa bin 'Abdullah-Hadži Halīfa, *Kašf az-ẓunūn* (HĦ) na više mjesta; *Fezleke-i Tārīḥ*. Istanbul 1286/87, I, 380—381.

⁴ Evlijā Čelebī, *Sejāhatnāma* V, 446; Evlijā Čelebī, *Putopis. Odlomci o jugoslovenskim zemljama*. Preveo, uvod i komentar napisao Hazim Šabanović, Sarajevo 1967, 131—134.

⁵ Vid. Muvekkīt (Šāliḥ Sidqī Hadžihusejnović — Muwaqqīt), *Tārīḥ-i Bosna*. Autograf u Orijentalnom institutu u Sarajevu br. 1164, 77.

⁶ Vid. *Bosna Salnāmesi* III, 1302 (1884), dio II, 1—6.

⁷ Mehmed Surejjā, *Siğill-i osmāni* (SO), II, 130.

⁸ Brusali Mehmed Tāhir, *Osmanlı müellifleri* (OM) sv. I, Istanbul 1333 (1915), 277.

⁹ Bagdatli Ismail-paša, *Hadijjat al-ārifīn Asmā al-mūallifīn wa ūṣār al-muṣannifīn*. Istanbul 1951 I, 291—92.

¹⁰ Carl Brockelmann, *Geschichte der Arabischen Literatur* (GAL), Sv. I, Weimar 1898, sv. II, Berlin 1902.

¹¹ Imre Karácson, *Az Egri török emlékéret a kormányzás módjáról. Eger vára elfoglalása alkalmával az 1596. évban írta Molla Haszán elkajfi*. Budapest 1909.

¹² L. v. Thallóczy, *Eine Denkschrift des bosnischen Mohammedaners Molla Hassan alkajfi, über die Art und Weise des Regierens*. Archiv für slawische Philologie XXXII, 1911, 139—58.

od svih svojih prethodnika. Taj prikaz bio bi još potpuniji da je u njemu iskorišćena i spomenuta studija I. Karácsona, ali je ona, kao i mađarski i njemački prijevod spomenutog Kafijeveg djela ostala nepoznata Bašagiću i 1919. godine kada je objavio svoj srpskohrvatski prijevod toga djela¹³. U predgovoru uz taj prijevod Bašagić je, govoreći o Kafiji, iznio, između ostalog, i neke podatke iz Kafijeve autobiografije kojim je dopunio i ispravio neke tvrdnje u svojoj disertaciji. Bašagić je tada, kaže, raspolagao i sa nekim drugim podacima o životu i djelima Hasana Kafije i namjeravao da ih saopći uz svoje izdanje i prijevod Kafijeve djela *Nizām al-'ulamā'*¹⁴, ali tu namjeru, nažalost, nije ostvario, niti je te podatke upotrijebio kasnije kada je pisao o Kafiji u spomenici *Znameniti i zaslužni Hrvati 925—1925* (Zagreb 1925) i u svome djelu *Znameniti Hrvati, Bošnjaci i Hercegovci u Turskoj carevini* (Zagreb 1931).

O životu i radu Hasana Kafije pisao je, dalje, Franz Babinger u svom poznatom priručniku *Osmanski historičari i njihova djela*¹⁵ s posebnim obzirom na njegovo djelo *Usūl al-hikam fī nizām al-'ālam*. Pored Bašagića i izvora koje on navodi, Babinger se koristio i navedenom zapadnom literaturom kao i djelom M. Tahira, ali nije znao za drugo Kafijevo historijsko djelo *Nizām al-'ulamā'*, premda je na nj upozorio Bašagić još 1917. godine¹⁶. Autobiografske podatke koje u tom djelu pruža Hasan Kafi, prvi je u cjelini iskoristio Muhamed Tajjib Okić u svome članku *Hasan Kjafi Prušćak — naš najveći mislilac XVI vijeka*¹⁷, u kome je prvi put upozorio i na neka dotad nepoznata Kafijeve djela, ali je taj rad sve do danas ostao neiskorišten u nauci. Cjelovit prikaz života i rada Hasana Kafije dao je, zatim, M. Handžić u svojim biografijama bosanskih učenjaka i pjesnika koje je napisao na arapskom jeziku¹⁸. Na osnovu Bašagića, M. Tahira i navedenih turskih izvora, a u prvom redu na osnovu Kafijeve autobiografije, koju je tu doslovno objavio¹⁹, Handžić je do sada najpotpunije i naj iscrpnije prikazao život i rad Hasana Kafije. Iako nedovoljno kritički, on je dao i najpotpuniju bibliografiju Kafijeve radova, koji su posredstvom toga djela postali bolje poznati naučnom svijetu. Na osnovu toga djela Brockelmann je u drugo izdanje i dopune svoje velike *Povijesti arapske književnosti* unio još nekoliko Kafijeve djela²⁰. Handžić se i kasnije nekoliko puta osvrtao na

¹³ Vid. *Uredba svijeta (Nizam ul alem)*. Historijsko-politička rasprava. Napisao Hasan Kafi Prušćak. Preveo dr. Safvet-beg Bašagić. Sarajevo 1919 (= *Glasnik Zemaljskog muzeja (GZM) XXX*, 1919, 1—17).

¹⁴ Isto 3—4.

¹⁵ Franz Babinger, *Die Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre Werke* (GOW). Leipzig 1927, 144—145 i

¹⁶ Vid. Dr. Safvetbeg Bašagić, *Pis orijentalnih rukopisa moje bi-*

blioteke. Sarajevo 1917 (= *GZM XXVIII*, 1916), br. 61, 4, str. 224 (18).

¹⁷ Gajret (Sarajevo) br. 21. od 1. 11. 1927, 327—329.

¹⁸ Vid. Muhamed al-Hanđi al-Bosnawi, *Al-Gawhar al-asnā fī tarā'īm 'ulamā' wa šu'arā' Bosna*. Kairo 1930, 50—59.

¹⁹ Isto 50—59.

²⁰ Vid. Brockelmann, *GAL G. I*, 174; *Suplement (S) I*, 294, 346, 519¹²; *G II*, 443; *S II*, 658? 659?

život i rad Hasana Kafije, ali u tim osvrtima nije kazao gotovo ništa novo²¹. Obrađujući arapske rukopise Univerzitetske biblioteke u Bratislavi koji potiču iz kolekcije Safvet-bega Bašagića²², češki arabista Karel Petraček naišao je među njima i na Kafijevo djelo *Nizām al-‘ulamā’*, pa je tim povodom, ne znajući za navedeni rad Tajiba Okića niti za Handžićev prijevod toga djela²³, napisao članak u kome je ukazao na biografske i bibliografske podatke koje pruža to djelo²⁴, ali je pri tome, začudo, napravio više pogrešaka.

Ovaj rad predstavlja pokušaj da se na osnovu svih raspoloživih izvora i literature dâ što cjelovitija biobibliografija Hasana Kafije.

III

Hasan Kafi je rođen u Pruscu (Alkhisar) u ramazanu 951/krajem novembra ili početkom decembra 1544. godine²⁵.

Njegovo potpuno ime glasi: Ḥasan Kāfi b. Ṭurḥān b. Dāwūd b. Ja‘qūb az-Zībī al-Aqḥisārī al-Bosnawī. Svojim književnim imenom (maḥlaṣ) *Kāfi* počeo se koristiti još 988/1580. godine²⁶.

²¹ Vid. Mehmed Handžić, *Književni rad bosansko-hercegovačkih muslimana*. Sarajevo 1934 (= Glasnik Islamske vjerske zajednice I, 1933, br. 1—3, 6—12; II, 1934, br. 1—6 pod naslovom: *Rad bosansko-hercegovačkih muslimana na književnom polju*). Tu je autor ukazao na jedan dotle nepoznat Kafijeve rad. Inače taj prikaz znatno zaostaje za autorovim prikazom života i rada Hasana Kafije u navedenom djelu na arapskom jeziku. Tu je Handžić pored Kafijeve autobiografije, Bašagića i literature koju on navodi, upotrijebio i navedeno djelo M. Tahira (vid. ovdje nap. 8) dok ni tada nije iskoristio spomenute radove M. T. Okića, Babingera ni ostale zapadne izvore. Handžić je dao prikaz života i rada Hasana Kafi i u djelu: *Prusac i njegove znamenitosti* koje je pripremio Džemal Hamidović (Sarajevo [1940]). Vid. još M. Handžić, *Nizam ul-ulema ila Hatemil-embija* (Niz učenjaka do posljednjeg Božjeg poslanika). Sarajevo 1935 (= Novi behar VIII, 1935—36, br. 17—24) i *Isti, Rajske bašče o temeljima vjetrovanja (Revdatul-džennat fi usulil i’tikadat)*, Sarajevo 1940 (= Kalendar Gajret za godinu 1940, 34—63). Drugo izdanje knjižare B. Kalajdžić Sarajevo 1943.

²² Pritisnut neizlječivom bolešću, poslijeratnim nevoljama i materijalnom bijedom Safvetbeg Bašagić je bio prisiljen da svoju bogatu zbirku islamskih rukopisa proda. U Jugoslaviji se tada nije našao niko da to dragocjeno blago zadrži u našoj zemlji, pa je prodato Univerzitetskoj biblioteci u Bratislavi za 100.000 čeških kruna.

²³ Vid. nap. 21.

²⁴ Karel Petraček, *Die Chronologie des Werke von Ḥasan al Kāfi al-Aqḥisārī*. Archiv Orientalni t. 27, 1959, br. 4, 407—12.

²⁵ Pozivajući se na kazivanje svoga oca Hasan Kafi kaže da je rođen 951/1544, dok mu je majka kazivala da je to bilo u ramazanu jednog petka poslije ičindije spomenute godine; petak je bio 6, 13, 20. i 27 ramazana 951 (21. i 28. novembra, 5. i 12. decembra 1544) godine; prema tome, Kafi je rođen jednog od tih dana.

²⁶ M. Tahir misli da je Hasan Kafi dobio književno ime (*maḥlaṣ*) *al-Kāfi* zato što je dobro poznavao hioromantiju (*‘ilm al-kāf*) ili što je tobože napisao komentar djelu *al-Kāfija* od Ibn Haḡiba. Up. i Evlijā Čelebi, *n. m.*

O svojim precima Hasan Kafi kaže ovo:

»Pričao mi je otac i neki njegovi vršnjaci, pouzdani ljudi, da je njegov djed Jakub živio 227 (!) godina, da se rodio u okolini Skadra, a zatim se doselio u selo Zib blizu Akhisara (Prusac). Tada je bio hrišćanin, pa je kasnije, kad je Mehmed Fatih došao da osvaja Akhisar, prešao u islam i živio sve do početka vladavine sultana Sulejmana. A moj djed Davud živio je sedamdeset godina, učestvovao u mnogim vojnama i poginuo prilikom opsjedanja grada Vrane u Hrvatskoj«²⁷.

O svom ocu Turhanu, sinu Davudovu, Hasan Kafi kaže da je živio u zadovoljstvu i pobožnosti devedeset i šest godina i da je umro u Pruscu u mjesecu muharremu 994/23. decembra 1585. do 21. januara 1586. godine Iz toga bi proizlazilo da je Kafijev otac rođen oko 898/1493. godine. Majka mu je umrla prije 1008/1600. godine, jer je u autobiografiji spominje kao pokojnu.

Danas je teško utvrditi koliko su ova kazivanja Hasana Kafije autentična i koliko su u skladu sa historijskim činjenicama; jasno je, svakako, da se ne mogu apriori odbaciti niti se mogu prihvatiti bez ikakve kritike.

Sasvim je prihvatljiva tvrdnja da se Kafijev pradjed Jakub doselio u selo Zib blizu Akhisara (Prusca), jer je to selo zaista postojalo. Ono se spominje u izvorima 1516²⁸, 1540²⁹. i 1574. godine³⁰ i to uvijek pod tim neobičnim nazivom Zib.

Kako danas u tom kraju ne postoji selo pod nazivom Zib, što u arapskom jeziku znači *vuk* i kako u blizini Prusca i danas postoje sela Vukovo (kod Donjeg Vakufa) i Vukovsko, Gornje i Donje (kod Kupresa), to su Muvekkit, Bašagić, Okić i Handžić, koji onda nisu mogli znati da je nekada kod Prusca postojalo selo Zib, smatrali da taj toponim predstavlja Kafijev arapski prevod naziva sela njegovih predaka i da je on identičan sa današnjim selom Vukovo ili sa selom Vukovsko. Selo Zib, međutim, nije identično ni sa jednim od tih sela. Riječ je o sasvim drugom selu koje danas ne postoji ili se krije pod nekim drugim nazivom. Ovo se zaključuje na osnovu činjenice što je to selo 1574. godine popisano zajedno sa selom Goruša pa se zato moralo nalaziti u blizini sela Goruše (koje postoji i danas kod Gornjeg Odžaka u općini Bugojno dosta daleko i na drugoj strani od sela Vukova i Vukovskog).

²⁷ Srednjevjekovni grad Vranu, 10 km istočno od Biograda/m Turci su definitivno zauzeli 1538. pa je, vjerovatno, tada poginuo Kafijev djed Davud.

²⁸ Vid. Bašvekâlet Arşivi (BVA), Tapu Defteri br. 56. *Defter-i Mücmel-i Liva-i Bosna*, zbirni popis Bosanskog sandžaka završen u prvoj dekadi muharrema 922 (5—14. februara 1516) godine, fol. 18, 108. i 110.

²⁹ Vid. BVA, Tapu Defteri br. 211. *Defter-i Müfassal-i Liva-i Bosna*, pojedinačni popis Bosanskog sandžaka započet u prvoj dekadi rebî'a I 947 (6—15. jula 1540), a završen u drugoj dekadi zul-hiğže 948 (28. marta — 6. april 1542) godine, fol. 137.

³⁰ Vid. DVA, Tapu Defteri br. 533, pojedinačni popis Kliškog sandžaka završen u prvoj dekadi muharrema 982 (2. april 1574) godine, fol. 99.

U tom selu postojale su 1516. godine, kada se ono prvi put spominje, samo tri muslimanske i šest hrišćanskih kuća sa još tri odrasla neoženjena hrišćanina²⁸. I pored toga nije, mislim, nikako vjerovatno predanje da je Kafijeve pradjed Jakub »prešao u islam kad je Mehmed Fatih došao da osvaja Akhisar (Prusac)« jer su taj grad i njegova okolina definitivno potpale pod tursku vlast tek devedesetih godina XV stoljeća.

Srednjovjekovni grad Prusac ili Biograd (tur. Akhisar), čije razvaline postoje i danas u istoimenom selu na jednom strmom brjegu, nekih 5 km južno od Donjeg Vakufa, predao se Turcima 1463. godine, kao i svi ostali bosanski gradovi, ali su ga Turci izgubili 1466. godine ili još ranije. Od tada njegova sudbina nije izvjesna sve do devedesetih godina petnaestog vijeka, jer sve dole tursko-ugarska granica u župi Uskoplju nije bila stalna. Turci su 1469. godine bili gospodari grada Susida na Vrbasu, jer se on tada spominje u popisu turskih posjeda u Bosni³¹, ali se ne zna da li su ga od tada trajno držali. Sigurno je, međutim, da Prusac, drugi utvrđen grad u skopskoj župi, tada nije bio u turskoj vlasti, jer se ne spominje ne samo u tom popisu, nego ni u popisima iz 1485. i 1489. godine što ne znači da ni tih godina (1485. i 1489) nije bio u turskoj vlasti, jer je već 29. jula 1478. godine tadašnji bosanski sandžak Skender-beg pisao jedno pismo Dubrovčanima na »gradu Pruscu«. Datum u pismu nije potpun, ali ono ne može biti mlađe od 1480. godine, jer je tada Skender-beg postao paša³². To je, što se sada zna, najstariji spomen ovog grada u historijskim izvorima. Drugi put se spominje u turskoj vlasti 894 (1489/90) godine, i to pod turskim nazivom Akhisar, što je doslovan prijevod starog domaćeg naziva Biograd, kako se taj grad naziva u tursko-ugarskim ugovorima iz 1503. i 1519. godine, kao i u nekim kasnijim izvorima. Prusac je 1489/90. godine, imao tursku posadu koja je primala plate iz zakupa (muqata'a) pirinčanih polja (čeltik) iz Plovidia i okoline. Isto tako 898 (1492/93) godine³³. Jedna mahala u kasabi Pruscu zvala se *Mahala džamije Jahja-paše*. Tu je očito riječ o onom Jahja-paši koji je bio bosanski sandžakbeg od 1482. do 1484. i od 1494. do 1496. godine, pa je tada osnovana i njegova džamija u Pruscu po kojoj se nazivala ta mahala. U ovom gradu postojala je i *Mahala džamija sultana Bajezida II* (1481—1512). Careva džamija (»Carevica« u tvrđavi) osnovana je 892/1487. godine i sasvim je vjerovatno da je starija od Jahja-pašine džamije. Na osnovu toga, može se sasvim pouzdano tvrditi da je Prusac definitivno potpao pod tursku vlast najkasnije početkom devedesetih godina XV stoljeća, a ne tek 1501. godine kako se do sada mislilo. A što se on

³¹ Istanbul, Belediye Kütüphanesi, A. Cevdet Yazmalrı br. 076.

³² Vid. Ljubomir Stojanović, *Stare srpske povelje i pisma*. II, 281—282; Hazim Šabanović, *Bosanski sandžakbeg Skender*. Glasnik Istorijskog

društva Srbije 1955, br. 1—2, str. 1—15; isti, *Bosanski pašaluk*, Sarajevo 1959, 43, 55.

³³ Vid. Tayyib Gökbilgin, *Edirne ve Paşa Livası*. Istanbul 1952, 132.

ne spominje u popisima iz 1485. i 1489. godine može se objasniti činjenicom što turski popisi ne registruju uvijek faktično stanje.

Tek u to vrijeme, a nikako ranije, mogao je spomenuti Kafijev pradjed Jakub preći u islam, ako se uopće prije toga vremena ovdje doselio. Pogotovo kad je selo Zib i 1516. godine imalo samo tri muslimanske i šest hrišćanskih kuća. Četvrt stoljeća kasnije to selo imalo je šest muslimanskih i devet hrišćanskih kuća²⁹. Među njima nema Kafijeva pradjeda Jakuba, jer je umro početkom vladavine sultana Sulejmana (1520—1566), ni djeda Davuda, jer je poginuo pri osvajanju grada Vrane, najkasnije 1538. godine, kad su Turci osvojili taj grad, a ni oca Turhana, jer se već bio preselio u Prusac u kome mu se četiri godine kasnije rodio sin Hasan. Jedan Turhan, sin Davudov stanovao je 1574. godine u Mahali džamije sultana Bajezida u Pruscu³⁴. Mislim da je on identičan sa Kafijevim ocem i da se u toj mahali rodio njegov sin Hasan Kafi.

Prusac je tada predstavljao utvrđen grad sa stalnom posadom kojom je zapovijedao dizdar. Grad je imao i svoje podgrađe, svoju varoš iz koje se razvila »*kasaba grada Prusca*«, koja je sredinom XVI stoljeća imala tri mahale sa tri džamije i malu čaršiju u kojoj su se razvijali izvjesni obrti i zanati, a naročito tabački. U spomenutim mahalama nalazilo se 1574. godine 336 muslimanskih kuća, dakle oko 1500—2000 stanovnika koji su bili oslobođeni svih državnih poreza i radnih obaveza prema državi (tekālîf, karakulluk, čerahorluk, 'avâriz i ostali resmovi)³⁵.

O staleškoj pripadnosti i zanimanju svojih predaka Kafi nas ne obavještava. Ali kako kaže da je njegov djed Davud učestvovao u mnogim vojnama i poginuo pri osvajanju Vrane, jasno je, da nije bio rajetin nego je pripadao nekom vojničkom ili poluvojničkom redu ili se nalazio u ličnoj pratnji nekog vojvode. Čime se bavio njegov otac Turhan, sin Davudov, nije poznato.

Hasan je, kaže, pošao u školu u dvanaestoj godini života, dakle oko 1556. godine, ali nije jasno da li je pri tome mislio na mekteb (osnovnu školu) ili na medresu (srednju školu). Mnogo je vjerovatnije, mislim, da je dotle bio završio mekteb i da se tada opredijelio za dalje školovanje. To se zaključuje iz sljedećeg njegovog kazivanja:

»Pošto sam svršio početne nauke u našoj zemlji, otišao sam u Carigrad u početku vladavine sultana Selim-hana, sina sultana Sulejman-hana«, dakle najranije u jesen 1566. godine.

Iz toga proizilazi da se Hasan Kafi školovao u domovini najmanje deset godina i da je u vrijeme polaska u Carigrad imao oko dvadeset i tri godine. Nije moguće da je sve to vrijeme proveo u nekom mektebu, nego je sasvim vjerovatno da je od dvanaeste ili petnaeste godine života pohađao neku medresu u Bosni. Kafi ne kaže gdje se školovao, ko su mu bili učitelji u domovini niti se to na drugi način moglo doznati. U to vrijeme nije postojala medresa

³⁴ Tapu Defter br. 535, fol. 103.

³⁵ Isto fol. 103.

u njegovom rodnom niti kojem drugom mjestu u Bosni, osim Sarajevu, u kome su tada, što se sada zna, postojale tri medrese, stara Firuz-begova (osnovana najkasnije 1512), Husrev-begova (osnovana 1537) i Kemal-begova (osnovana oko 1540), pa je vjerovatno i Hasan Kafi u dvanaestoj ili petnaestoj godini svoga života stupio u jednu od tih medresa.

Kad je došao u Carigrad, poštao je neku carigradsku medresu, ali ni tu, na žalost, nije nimalo određen, nego kaže, sasvim uopšteno, da je učio kod mnogih učenjaka i bavio se naukom kod mnogih odličnika. Napokon se priklonio »odličnom šejhu i pobožnom učenjaku i učitelju Hadži-efendiji Kara Jilanu, koji je bio *mu'īd* (asistent) a zatim *fetvā-emīn* kod glasovitog Ibn Kemal-paše«. Kasnije je dobio mirovinu s tim da predaje u Ali-pašinoj medresi u Čataldži kod Carigrada. Kara Jilan je bio prvi *muderris* u toj medresi; isticao se posebno u poznavanju islamskog prava (*fiqh*). S njim je, vjerovatno, u Čataldžu otišao i Hasan Kafi, koji kaže: »Od njega sam naučio sve što znam i postigao sve što sam naučio«. Umro je 983/1575. godine proživjevši preko stotinu godina. Drugi njegov učitelj bio je Mulla Ahmed Ensari³⁶ koji je bio poznat pod nadimkom Adžem (Ağam). Kod njega je Hasan Kafi slušao *tefsīr* i *uṣūl*.

Kafi dalje kaže da se 983 (poč. 12. 4. 1575) vratio u svoj zavičaj i tu organizovao neki tečaj i počeo držati predavanja učenicima (*ṭaleba*) i pisati svoja djela. Iz toga proizilazi da je na studijama u Carigradu ostao oko devet godina i da se vratio u domovinu kad je imao preko trideset godina. Prvo djelo koje je napisao bila je kratka filološka rasprava o značenju i upotrebi riječi *čelebi* (*Risāla fī taḥqīq lafz čalabi*). Zatim je, kaže, godine 988 (poč. 17. 2. 1580), napisao manje djelo iz logike koje je nazvao *al-Kāfi*; odmah potom kaže da je 991 (poč. 25. 1. 1583) imenovan kadijom u Pruscu. To je sve što je Kafi kazao o svome životu od povratka sa studija iz Carigrada do ovog imenovanja.

Tu prazninu u njegovoj autobiografiji popunjava, bar donekle, dobro obaviješteni Atai, koji kaže da je Kafi (poslije završenih studija u Carigradu) stupio u službu bosanskog mulle (sarajevskog kadije), da je postao njegov *naīb*, (zamjenik, pomoćnik) i da je 986/1578. godine pomagao mulli u ispitivanju učenja (*teftiṣ*) i progonima bosanskih hamzevija u Posavini. Za tu uslugu Kafi je, po kazivanju

³⁶ Mulla Ahmed el-Ensari (Mulla Ahmad al-Ansari) bio je prvo profesor (*muderris*) u nekoliko medresa izvan Carigrada pa je u saferu 980 (poč. 13. 6. 1572) postavljen profesorom na medresi Hasan begzade u Carigradu; odatle je sljedeće godine premješten na medresu Esmahan sultane (981), a 983 (poč. 12. 4. 1575) došao je na sahn i tu ostao godinu dana. Prema tome ako je Ka-

fi učio kod Ahmeda Ensarije dok je ovaj bio profesor, to je onda bilo negdje u međuvremenu od 1572. do 1575. godine, i to u jednoj od navedenih medresa. Ali to je moglo biti i kasnije, za Kafijevih privremenih boravaka u Carigradu gdje je Ahmed Ensari živio od 922/1584. do smrti 1009/1600. godine. (Više vid. Atai 441 i M. Handžić, *Nizam al-ulema* str. 46, nap. 75).

Ataija, postao *mulâzim* bosanskog mulle i tako se opredijelio za sudijsku struku³⁷.

Tačnost ovih navoda potvrđuje činjenica što je bosanski, kao i svaki drugi mulla imao pravo da odabere jednog ili dva *mulâzima* (pripravnika), i što je *mulâzemet* (pripravni staž) bio preduslov svakom diplomiranom profesoru i pravniku za sticanje profesorskog odnosno sudijskog zvanja. Kako je Kafi po povratku iz Carigrada počeo držati predavanja đacima u Pruscu, značilo bi da se još u Carigradu opredijelio za profesorsku struku, da je tamo završio pripravni staž i dobio imenovanje prije povratka u domovinu. Ali, kako do tada u Pruscu nije postojala nikakva medresa na koju bi mogao biti postavljen, to je mnogo vjerovatnije da još nije bio dobio nikakvo državno namještenje, nego da je po povratku iz Carigrada osnovao privatnu školu. Na takav zaključak upućuje činjenica što je 986/1578-9. godine stupio u službu bosanskog mulle u Sarajevu, kako kaže Atai, a što potvrđuje i sam Kafi kad u autobiografiji kaže da je studirao i kod sarajevskog kadije i muftije mevlânâ Bali b. Jūsufa, za koga kaže da je bio odličan profesor i stručnjak u rješavanju teških pitanja Kur'āna i hadisa, i da je bio poznat pod nazivom »Učitelj velikog vezira«. Kafi, na žalost, ne kaže gdje je slušao predavanja Bali-efendije, u Carigradu ili u Sarajevu, ne kaže da je bio njegov *nāib* i *mulâzim* niti donosi njegovu biografiju, kao što donosi biografiju Hadži efendije Kara Jilana. Međutim, kako je Bali efendija 983 (poč. 12. 4. 1575), u vrijeme kad se Kafi vratio sa studija iz Carigrada, imao tek rang profesora medrese *hariğ* i kako su mu bila potrebna još dva unapređenja, dva ranga, da bi bio ravan Kara Jilanu ili Ahmedu Ensariji kod kojih je Kafi završio svoje zvanično školovanje u Carigradu, a i s obzirom na to da je kod Bali-efendije slušao predavanja iz tefsira ili hadisa, to nikako nije vjerovatno da je ta predavanja slušao u Carigradu, nego, svakako, u Sarajevu kad se nalazio u službi tog mulle bosanskog; zbog toga je Kafi Bali-efendiju uvrstio među svoje učitelje poslije Kara Jilana i Ahmeda Ensarije. Kad smo tako utvrdili tačnost navoda Ataija da je Kafi bio *nāib* i *mulâzim* Bali-efendije, onda je sasvim vjerovatna i druga tvrdnja Ataija da je Kafi pomogao Bali-efendiji u inspekciji i progonima bosanskih hamzevija, o čemu Kafi ne kaže, na žalost, ni jednu riječ. Premda je bio isključiv pobornik islamske ortodoksije i veliki protivnik derviša, moguće je, ipak, da su mu kao dobrom i pobožnom čovjeku teško padale stroge mjere koje su preduzete protiv bosanskih hamzevija, da se s tim intimno nije slagao i da o tome nije htio da govori u svojoj biografiji.

Iz svega toga proizilazi da je Hasan Kafi po dolasku iz Carigrada živio u Pruscu i držao đacima predavanja od 983/1575-76. do zullhidže 986 poč. 29. 1. 1579. godine, kada je Bali efendija imenovan bosanskim mullom³⁷; tada je, vjerovatno, napustio svoj Akhisar i stupio u službu bosanskog mulle. Tim prije što je Bali efendija iste

³⁷ Atai I, 283;

godine dobio menšuru s nalogom da ispita učenje hamzevija u Posavini i da ih kazni. Kao nagradu za pomoć koju je pri tom pružio mulli dobio je *mulâzemet* (pripravnički staž). On je mogao ostati u službi Bali-efendije samo godinu dana, jer je Bali-efendija u mjesecu zulhiğge 987 (poč. 19. 1. 1580) bio smijenjen s položaja bosanskog mulle; (na taj položaj došao je tada neki Ibrahim efendija Burmaz). Bali efendija ni tada kao bivši mulla nije ostao bez sredstava za život, bez plate; on je po zakonu dobio neki kadiluk kao arpaluk ili nešto slično. A šta je tada bilo s našim Kafijom, ne zna se. Možda se opet vratio u Akhisar da predaje svojim đacima i da tu čeka imenovanje ili je ostao uz svog mullu koji je, vjerovatno, i dalje živio u svom rodnom gradu i čekao novo imenovanje ili penziju. I, zaista, Bali efendija je već u ševvâlu 989 (poč. 29. 10. 1581) godine ponovo imenovan bosanskim mullom i na tome položaju ostao do smrti. Umro je u Sarajevu u saferu 990 (poč. 25. 2. 1582), kako kaže Ataî, a ne u saferu 993 (poč. 3. 1. 1585), kako piše M. Sürejsja³⁸.

Ako ne ranije, a ono svakako poslije smrti svoga učitelja i protektora Bali-efendije Kafi se, vjerovatno, ponovo vratio u svoj Prusac, držao predavanja i čekao imenovanje, koje je uslijedilo 991 (poč. 25. 1. 1583) kada je imenovan kadijom u Pruscu.

Ovaj podatak nije važan samo zato što nam kazuje koliko je Kafi poslije završenih studija čekao da dobije državnu službu, nego posebno zato što iz njega saznajemo da je već tada postojao prusački kadiluk. Ranije je Prusac sa cijelim područjem gornjeg Vrbasa i Plive pripadao kadiluku Neretvi u Kliškom sandžaku. Tada, ili koju godinu ranije, to je područje organizovano u zaseban kadiluk sa sjedištem u Pruscu, starom Biogradu, koji je nazvan turski Akhisar, (Aqhişâr) pa se tako zvanično nazivao i ovaj kadiluk. Osim središnje nahije Skoplja, ovom su kadiluku u to vrijeme pripadale još nahije: Glamoč, Kupres, Janj, Gerzovo, Soko na Plivi i Jezero (Göhlhisar). Tako je moglo ostati samo do prve polovine XVII stoljeća, kada je Göhlhisar (Jezero) postao sjedište istoimenog kadiluka. Tada je akhissarski kadiluk izgubio nahije Soko, Jezero, Janj i Gerzovo³⁹. Prema raspoloživim podacima sasvim je vjerovatno da je Hasan Kafi bio prvi kadija prusačkog kadiluka.

Iste godine u kojoj je imenovan prusačkim kadijom napisao je komentar svom djelu *al-Kāfi* o logici do kraja poglavlja o pojmovima (*at-taşawwurât*), kako nas obavještava u autobiografiji.

Dalje nam nedostaju podaci o životu i radu Hasana Kafije do 994 (poč. 23. 12. 1585) godine kada je napisao kratku raspravu o sudskom parničkom postupku u kojoj kaže da je tada bio prusački kadija na raspoloženju⁴⁰. Kada se ima u vidu propis po kom je u ono vrijeme kadijska služba (*mansib*) u jednom mjestu trajala samo dvadeset mjeseci onda nam navedeni podatak kaže da je Hasan Kafi

³⁸ Siğill-i osmani II, 6.

³⁹ Hazim Šabanović, *Bosanski pašaluk* str. 215.

⁴⁰ Vid. Gazi Husrev-begova biblioteka (GHB) br. 946, fol. 49—51.

dvadeset mjeseci poslije spomenutog imenovanja ostao bez državne službe i da je nije dobio sve do 994/1586. godine kada je pisao spomenutu raspravu sigurno sa ciljem da mu posluži kao habilitacija za novo imenovanje kako je onda bio propis. Da li je poslije toga dobio neki kadiluk ili je morao da i dalje čeka na red (*nevbet*) sada se ne zna. U autobiografiji kaže da je 996 (poč. 2. 12. 1587) godine napisao djelo *Hadīqat aš-šalāt* o namazu, a zatim otputovao u Carigrad, gdje je, kaže, imenovan kadijom u Srijemskom vilajetu. Međutim, navedeno djelo nije napisao 996. godine, kako kaže u autobiografiji, nego ga je završio posljednjeg dana safera 998/7. januara 1590. godine (kako kaže Kafi u zaključnoj riječi toga djela (vid. Orijentalni institut br. 1968, fol. 92). Istu godinu navodi i Hadži Kalfa (HH VI, str. 83—84 br. 12769). Možda je Kafi 996. godine napisao koncept, a dvije godine kasnije definitivnu redakciju toga djela. Kako god bilo opet ne znamo pouzdano gdje se Kafi u to vrijeme nalazio, kada je putovao u Carigrad, kada je imenovan kadijom u Srijemskom vilajetu niti u kojem je mjestu služio. Vrlo je vjerovatno da je bio imenovan kadijom središnjeg kadiluka u Srijemskom sandžaku kojem je sjedište bilo u Iloku ili u Srijemskoj Mitrovici, i to tek 998/1590. godine. On je i tada pored svoje sudijske dužnosti držao predavanja i pisao svoja djela. Kao kadija u Srijemskom vilajetu započeo je da piše metodološko-pravno djelo *Samt al-wuṣūl ilā 'ilm al-uṣūl* (Metod uvođenja u jurisprudenciju). To je u stvari prerada glasovitog djela *Manār al-anwār* koje je napisao Nesefi (Hāfizud-dīn 'Omar Nasafi, umro 701/1301). Dalje se zna da je 1000 (poč. 19. 10. 1591) išao na hodočašće u Meku i da je na tom putu završio spomenuto djelo. Kada se ima na umu spomenuti propis o trajanju kadijske službe u jednom mjestu, onda se mora zaključiti da je Kafi imenovan kadijom u Srijemskom vilajetu tek 998/1590. godine i da je otišao na hadž kad mu je ta služba istekla. Na tome putovanju sastao se sa mnogim učenjacima iz raznih islamskih centara (Jerusalima, Damaska, Meke, Medine i dr.), raspravljao s njima o raznim naučnim pitanjima i upoznao ih sa tim svojim djelom. Pri tome naročito ističe Mir Gazanfera (Mīr Gaḍamfar), učitelja indijskog sultana Dželaluddin Ekbera (Ġallāluddīn Akbar); kad je umirovljen, taj učenjak se nastanio u Medini i u njoj držao predavanja koja je slušao i naš Kafi i po tome je i ovog učenjaka uvrstio među svoje učitelje. Kafi ga spominje s naročitim pijetetom kao svoga učitelja kojem je posebno prikazao svoje djelo i kaže da su Mir Gazanfar i ostali učenjaci pozitivno i pohvalno ocijenili njegovo djelo i »počastili ga velikim dobroćinstvom«. Kad je na povratku s hadža došao u Carigrad upoznao je sa spomenutim svojim djelom i istaknute osmanske (»rum-ske«) naučnike, »koji su nadmašili ostale u svim naukama i disciplinama«. I oni su njegovo djelo ocijenili pozitivno i predložili mu da ga komentariše što je on kasnije i učinio. Da ne bi izgledalo da Hasan Kafi ovdje sam hvali ovo svoje djelo napominjemo da je i pola vijeka kasnije učeni Kātīb Čelebī (Hadži Kalfa) napisao vrlo

pozitivnu ocjenu toga djela. Govoreći o spomenutom Nesefijevu djelu *Manār al-aniwār* Katib Čelebi kaže:

»Premda je *Menār* najpoznatije i najpopularnije djelo iz jurisprudencije (*uṣūl*) koje sa malo riječi sadrži more bisera i riznicu dragulja, ipak se u njemu nalazi prilično nejasnih mjesta i suvišnih stvari, ali ga je Kafi Pruščak u svome djelu *Samt al-wuṣūl* lijepo preradio i sistematski sredio vrlo dobrim redom i dodao ono što je izlaganje učinilo jasnim i preglednim« (vid. H U VI, str. 121 br. 12907; M. Handžić, *Književni rad* 21).

Sljedeće 1001 (poč. 8. 10. 1592) godine, kada je Bostānzāde Mehmed po treći put imenovan kazaskerom Rumelije⁴¹, Kafi mu je poslao manju raspravu pod naslovom *Sayf al-quḍāt fī at-ta'zīr* (Mač kadija o kažnjavanju), u kojoj je protumačio neka teža mjesta iz poglavlja o kaznama (*at-ta'zīr*) u spomenutom djelu *Šarḥ al-Wiqāja* koje je napisao Šadr aš-Šarī'a⁴². I taj rad imao je cilj da posluži Kafiji kao habilitacija za sticanje kadijskog zvanja istog ili višeg ranga. I, zaista, on je iste godine (1001/1593), kako sam kaže, imenovan kadijom u nekom mjestu u blizini svoga Akhisara (Prusca). Kafi ne kaže koje je to mjesto i koliko je u njemu služio već nastavlja ovako:

»Kada je nastao ustanak u Erdelju i pobuna kralja i kad je došlo do rata i boja, i kad je počeo nered i obijest namjesnika i službenika, napustio sam kadijsku službu i povukao se u rodno mjesto i počeo predavati učenicima glavne i sporedne predmete, vjerske i svjetovne znanosti...«

Ovi navodi pružaju, ne samo historijske činjenice koje su potrebne da se tačno utvrdi dokle je Kafi ostao na ovoj novoj dužnosti i kada se povukao u svoj Akhisar, nego oni, prije svega, pružaju mogućnost da se nasluti kako su se Kafija dojmile turske nedaće na početku trinaestogodišnjeg rata između Turske i Austrije (1593—1606) koji je izazvan strašnim porazom Bošnjaka pod Siskom 22. juna 1593. godine na čelu sa bosanskim beglerbegom Hasan-pašom Predojevićem.

Na početku toga rata Turci su zauzeli Sisak u Hrvatskoj, a Vesprim i Polatu u Ugarskoj, ali su u proljeće sljedeće godine izgubili sve gradove u sjeverozapadnoj Ugarskoj, kao i one između Kaniže i Sigeta; šta više bili su im opsjednuti i gradovi Ostrogon i Hatvan (početkom aprila 1594); istovremeno je došlo do oslobodilačkih pokreta hrišćana na Balkanu i do otvorenog ustanka Srba u Banatu (maja 1594) i to svakako najviše zbog »nereda i obijesti namjesnika i službenika« kako kaže Hasan Kafi. Turci su istina uspjeli da uguše ustanak Srba u Banatu, da oslobode opsjednuti Ostrogon i Hatvan i da zauzmu Đur (29. 9. 1594) i neke manje utvrde, ali su iste godine izgubili Sisak (10. 10), Petrinju i Gore, pretrpjeli tešku povelu u tursku Slavoniju i napad na Bihać. Najviše ih je potresao ustanak u

⁴¹ Vid. *Ilmijje salnamesi*. Istanbul 1334 str. 110.

⁴² Vid. GHB br.

Erdelju, Vlaškoj i Moldaviji (15. 11. 1594) kojim su te i sljedeće godine izgubili svu vlast i uticaj u tim vazalnim zemljama i doživjeli nekoliko teških poraza u Vlaškoj i Moldaviji, gdje je bilo glavno ratište i 1595. godine kada su izgubili Ostrogon (2. 9. 1595) i Višegrad u Ugarskoj. Zanimljivo je napomenuti da je i Hasan Kafi tačno uvidio i jasno istakao najznačajnije i za Tursku najopasnije događaje na početku ovog rata. S obzirom na hronološki red događaja koje navodi, proizlazi da je Kafi »napustio kadijsku službu i povukao se u svoje rodno mjesto« negdje u kasnu jesen 1594. godine; (tada mu je stvarno prestala služba u opredijeljenom mjestu i on hoće da kaže da nije želio da bude kadija u tako dezolatnoj situaciji u kojoj na mjesto zakona i pravde vlada obijest i bezakonje).

Uz predavanja đacima on se u Akhisaru neprestano bavio naučno-književnim radom tako da je u zulhiğgi 1004 (poč. 27. 7. 1596) godine završio komentar svom djelu *Samt al-wuṣūl ilā 'ilm al-uṣūl*, a zatim je napisao svoje najpoznatije djelo *Uṣūl al-ḥikam fī nizām al-ālam* (Temelji mudrosti o uređenju svijeta), moralno politički spis kojim je želio da ukaže na negativne pojave u državi i društvu u nadi da će taj spis »biti oslonac državicima i uporište njihovih pogleda«.

Spomenuti turski gubici u Ugarskoj prisilili su sultana Mehmeda III da se krajem 1004/ljeta 1596. godine stavi na čelo pohoda protiv Ugarske. Glavna meta ovoga pohoda bio je grad Jegar⁴³. Tada je i Hasan Kafi sa tim svojim djelom krenuo iz Prusca u sultanov logor. Glavna turska armija sa sultanom i velikim vezirom Bošnjakom Ibrahim-pašom (rodom iz Novog Šehera kod Žepča u Bosni) stigla je pod Jegar 21. 9. 1596. godine dok je Hasan Kafi, kako sam kaže, pošao iz Prusca u subotu 4. 10. 1005 (28. 8. 1596) godine⁴⁴, i stigao u sultanov logor pod Jegrom poslije početka opsade grada u subotu 3. 2. 1005 (26. 9. 1596) godine⁴⁵. (Prema tome Kafi je putovao od Prusca do Jegra gotovo čitav mjesec dana). Jegar se predao Turcima u petak 13. 10. 1596. godine⁴⁶, a austro-ugarska vojska poražena u bici »tabor« u subotu 4. 3. 1005 (subota 26. 10. 1596) godine⁴⁷.

Nakon zauzimanja Jegra (13. 10. 1596), Kafi je svoje djelo predao državnim dostojanstvenicima da ga podnesu sultanu; ali kako

⁴³ Tur. *Egri*, njem. *Erlau*, a ne *Gran* kako piše Petraček (vid. *Die Chronologie* 408 i d.). Turci su zauzeli *Gran* (tur. *Yanik srpskohrvatski Đur*) 29. 9. 1594. godine; u tom pohodu nije učestvovao sultan nego je tursku vojsku predvodio veliki vezir Sinan-paša.

⁴⁴ Ali taj dan nije bila subota nego srijeda.

⁴⁵ Ni taj dan nije bila subota nego četvrtak.

⁴⁶ Po Kafiji u subotu 19. 2. 1005 = 12. 10. 1596. godine i taj dan je zaista bila subota.

⁴⁷ Pričajući ove događaje Kafi ističe da su se svi važniji događaji u ovom pohodu dogodili u subotu: njegov polazak iz Prusca, dolazak u sultanov logor, osvojenje Jegra, poraz neprijatelja u bici »Tabor«, Kafijev dolazak na drugi konak u povratku sa ove vojne i povratak u Prusac, a sve to da bi pokazao tačnost tobožnje Muhammedove izreke: »Bog daje sreću u četvrtak i u subotu«. Ovaj hadis nije pouzdan a vidjeli smo da ni Kafijevo kazivanje nije uvijek sasvim tačno.

je djelo bilo napisano arapskim jezikom, ovi to nisu učinili nego su mu preporučili da djelo prevede i protumači turski, pa da se onda podnese sultanu kako bi se njime mogli koristiti i činovnici carskog divana.

»Zatim su ovog bijednog siromaha prinudili da se primi kadiluka u Akhisaru. Ja sam se pokorio njihovoj zapovijedi, a odlučio sam da i rečeno djelo protumačim, kako su mi naredili. Pošto sam ga protumačio najjasnijim stilom u redžepu 1005 (18. 2—19. 3. 1597) godine, ostavio sam kadiluk i krenuo u Carigrad...« gdje je djelo predato velikom veziru Bošnjaku Ibrahim-paši, koji mu je poklonio svoju pažnju, podnio ga sultanu i poslao u carski dvor sa još nekim drugim Kafijevim djelima.

»Pošto je časnio oko sultanovo bacilo pogled na te listove, nadam se da će moji spisi biti kao cvijet u bašči i kao vid u oku. I baš zato što im je sultan obratio dio svoje pažnje, očekujem da će oni biti oslonac državicima i uporište njihovih pogleda.«

»Sultan mi je svojim vlastoručnim pismom (*hatt-i šerif*) dao akhisarski kadiluk kao doživotnu mirovinu pod uvjetom da predajem učenicima tih krajeva, i darovao mi znatnu količinu svoga dara.«

Poslije ovoga imenovanja, u proljeće ili ljeto 1005/1597. godine, Kafi je živio i radio još oko dvadeset godina, učestvovao u izvjesnim vojnim pohodima i podigao svoje zadužbine u Pruscu, ali su podaci o tome posljednjem, vrlo značajnom, periodu njegovog života sasvim oskudni. Hronologija života i rada Hasana Kafije u tom razdoblju može se djelomično rekonstruirati i upotpuniti na osnovu uvodnih i zaključnih zapisa u djelima koja je tada napisao i na osnovu zaključaka koji se nameću uklapanjem tih podataka u sklop općih zbivanja onog vremena. Na osnovu jednog takvog zapisa znamo da je u posljednjoj dekadi redžepa 1006 = početkom marta 1598. godine kao kadija i muderris u Pruscu napisao koncept svoga djela *Rawḍāt al-ğannāt fī usūl al-ʿitiqādat*⁴⁸. Prije 1008/1599—1600. godine konceptirao je i svoje djelo *Tamhīš at-talḥīš*, jer u autobiografiji kaže da je te godine napisao svoje djelo *Nizām al-ʿulamāʾ ilā ḥatam al-anbijā*, a zatim uzeo da dotjeruje spomenute koncepte.

Time se iscrpljuju podaci o životu i radu Hasana Kafije koje pruža u autobiografiji; na osnovu nje zna se šta je pisao od 1005/1597. godine, kada je imenovan prusačkim kadijom, do 1008 = 1599/1600. godine, kada je završio autobiografiju, ali se ne zna gdje se u to doba nalazio. Kako je 1005/1597. godine imenovan prusačkim kadijom pod uslovom da drži predavanja, bilo bi sasvim normalno da se poslije toga vratio u Prusac i preuzeo te dužnosti. To se donekle može zaključiti i iz navedenog zapisa iz 1006/1598. godine u kome kaže da je tada »kao kadija i muderris u Pruscu« napisao koncept jednog svog djela. Ali kako je spomenuti kadiluk dobio u vidu doživotne mirovine (*taqāʿud wa taʿbīd*), on je po zakonu mogao ostati u Carigradu neograničeno vrijeme, a svoje dužnosti u Pruscu povjeriti svojim zastupnicima koje je mogao sam imenovati. S obzirom na svoje naučno-književne poslove, ambicije i planove, Kafi je po-

slije rješenja svog ličnog statusa morao da se bar neko vrijeme zadrži u Carigradu da bi prikupio potrebnu građu za svoja djela, jer te građe u Pruscu, ni u Bosni uopće, u to doba još nije mogao imati u izobilju. Kako je, očito, bio u dobrim odnosima s velikim vezirom, svojim zemljakom Bošnjakom Ibrahim-pašom, koji mu je, svakako, izradio spomenuto imenovanje i kome je Kafi posvetio svoje djelo *Nizām al-‘ulamā ilā ḥatam al-anbiyā*, sasvim je vjerovatno da je Kafi ostao u Carigradu sve do maja 1599. godine dok se tu nalazio Ibrahim-paša i da mu je tu podnio na dar to svoje djelo. Tim prije što se to djelo nije moglo napisati bez marljivog rada u carigradskim bibliotekama. U maju spomenute godine Ibrahim-paša je poveo tursku vojsku protiv Ugarske pa je tada, možda, s njim u džihad krenuo i Kafi. Isto je tako moguće da je Kafi to svoje djelo »darovao velikom veziru Ibrahim-paši« nešto kasnije, kad se Ibrahim paša nalazio u Beogradu ili na ugarskom ratištu. U tom slučaju značilo bi da se on bio povratio u Prusac, pa odatle, kao i ranije, došao u logor Ibrahim-paše i predao mu to svoje djelo. Sve su to, međutim, pretpostavke kojima se moralo pribjeći u nedostatku pouzdanih izvora.

Poslije toga, nema podataka o njegovom životu i radu sve do 1014/1605. godine, tj. do novog turskog pohoda protiv Ugarske koji je vodio veliki vezir Mehmed paša Sokolović. U tome pohodu uzeo je učešća i naš Kafi, ali ne kao obični mudžahid nego kao ugledna ličnost u štabu velikog vezira koji je krajem avgusta 1605. osvanuo pod Ostrogonom. Kafi je tada, kaže, bio »mnogo zauzet i zaposlen održavanjem savjetovanja i davanjem mišljenja o pitanjima osvajanja i pobjeda i rješavanjem vojničkih pitanja sa pobjedonosnim velikim vezirom Gazi Mehmed-pašom«⁴⁷, ali je i pored toga nalazio vremena da se i tu, na ratištu, bavi naučno-književnim radom. Tu je u prvoj dekadi džumada I. 1014 (15—23. 9. 1605) godine dopunio, dotjerao i na čisto prepisao svoje djelo *Rawḍāt al-ġannāt*⁵⁰, koje je konceptirao još 1006/1598, a dotjerivao ga 1008 (1599—1600) godine.

Za vrijeme istog pohoda, dva dana prije osvojenja (2. oktobra 1605), završio je i djelo *Nūr al-jaqīn fī uṣūl ad-dīn fī šarḥ ‘aqā’id at-Taḥāwī* — kako kaže u zaključnoj riječi tog djela koje je posvetio velikom veziru Lala Mehmed-paši Sokoloviću⁵¹.

U prvoj dekadi redžepa 1014/sredinom novembra 1605. godine završio je u Osijeku, na povratku s te vojne, koncept komentara djelu *Rawḍāt al-ġannāt* a dopunio ga, dotjerao i načisto prepisao u Pruscu u trećoj dekadi ševvala 1015 (19—27. 2. 1607) godine⁴⁸.

Poslije toga, nema više nikakvih podataka o životu i radu Hasana Kafije sve do njegove smrti. Kako je uskoro poslije spomenute vojne uslijedio dvadesetogodišnji mir, potpisan na utoku

⁴⁸ To Kafi kaže u zaključnoj riječi svog komentara tome djelu. Vid. Gazi Husrev-begova biblioteka (GHB) Ms. br. 902, fol. 76, (Dobrača br. 724), br. 1930, fol. 64 (Dobrača br. 726).

⁴⁹ Vid. GHB br. 902, list 76.

⁵⁰ Vid. GHB br. 902 list 76.; Pe-traček, Die Chronologie 412.

⁵¹ Vid. GHB, br. 1514, fol. 142.

Žive 11. novembra 1606. godine, to se, vjerovatno, i šezdesetgodišnji Kafi, poslije povratka sa spomenute vojne, smirio u svome rodnom mjestu i posvetio svojim službenim poslovima, pisanju djela i podizanju zadužbina: džamije, medrese, hana, mekteba i vodovoda kojim je dovedena zdrava voda to tih kulturnih ustanova oko kojih je nastalo novo naselje *N e v a b a d* (= Novo mjesto), koje se nalazilo u današnjoj mahali *S r t*.

Na žalost nema detaljnih podataka o tome kad su ove zadužbine nastale. Na osnovu natpisa na hanu koji je djelomično zapisao Evlija Čelebi zna se da je taj han podignut 1021/1612. godine. (Možda na tu ustanovu, koja odavno ne postoji, podsjeća danas lokalitet *H a n u Pruscu*).

Svi Kafijevi biografi bilježe da je umro 15. šabana (*leyle-i berāt*) 1025/28. avgusta 1616. godine. Ista godina navedena je i u mnogim prepisima njegovih radova⁵². Međutim, u nekim rukopisima Kafijevih djela postoje bilješke u kojima se kaže da je umro 1024/1615. godine⁵³, a u jednom se čak donosi hronostih koji izražava tu godinu, a uz njega i poseban, precizan i potpun datum: 16 ramazana 1024 (9. oktobra 1515) i to u jednom prepisu Kafijeva djela *Nizām al-'ulamā'* koji je prepisan iz autografa 1026/1617. godine⁵⁴; taj rukopis potiče iz Fejzijje medrese u Travniku pa je vjerovatno nastao u Kafijevu kraju i svakako je djelo nekog njegovog učenika. U istom rukopisu nalazi se i popis Kafijevih učenika iz Akhisara. Mi ove podatke zasada možemo samo konstatovati.

Sahranjen je u blizini svoje džamije u Pruscu, u posebnoj grobnici koja postoji i danas.

II

Kao što nam nedostaju mnogi podaci o životu Hasana Kafije isto tako nemamo sve podatke ni o njegovom književnom radu i djelima koja je napisao. Najmanje se zna o njegovom literarnom radu. Kafi je, naime, pored prozних djela pisao i stihove na arapskom, turskom i perzijskom jeziku; taj njegov literarno-umjetnički rad nije dovoljno poznat, ali je u svakom slučaju, bio vrlo skroman. Dosada je poznato samo dvadesetak njegovih stihova i to sve prigodnog karaktera.

Naučno književni rad Hasana Kafije je obiman i mnogostran. Na osnovu podataka koje pruža u svojoj autobiografiji, Kafi je do 1008/1600. godine napisao jedanaest? djela iz pet naučnih oblasti. Kasnije je napisao, koliko se do sada moglo utvrditi, još sedam djela. Atai kaže, dosta neodređeno, da je napisao samostalna djela iz mnogih oblasti i navodi neka od tih djela, a među njima i komentar na Kudūrījev *Muhtašar* iz hanefijskog prava koji nije pro-

⁵² Vid., na pr., GHB, br. 946, fol. 51.

⁵³ Vid. GHB br. 794; Bratislava,

br. 5, fol. 5, (Petraček br. 101).

⁵⁴ Vid. GHB br. 946, fol. 49.

nađen. Evlija Čelebi, sasvim u svom stilu kaže da je pisao o svim strukama.

Pokušaću da na osnovu dosadašnjih naučnih rezultata i vlastitih istraživanja sistematski i kritički prikažem bibliografiju njegovih djela, ali bez pretenzija na potpunost.

I — Filologija

1. *Risāla fī taḥqīq lafz »čalabī«*. (Rasprava o značenju riječi »čelebi«) a ne: *R. fī taḥqīq lafz al-ğallī* kako kaže Petraček⁵⁵ svakako zbog pogreške u rukopisu kojim se služio. Ovu kratku filološku raspravu Kafi je napisao zato što se u njegovo doba riječ *čelebi* počela upotrebljavati kao počasni naslov za svaku bogatu osobu. Kafi sasvim tačno tumači da ta riječ etimološki dolazi od stare »turkemske« riječi *čalab* Bog; zato se po njegovom mišljenju ne može upotrebljavati kao atribut za ljude koji se ističu porijeklom, rodom i bogatstvom, nego samo za pobožne muslimane koji se ističu učenošću. To je prvi rad koji je Kafi napisao, a nastao je, kako proizlazi iz njegove autobiografije, između 983—988/1575—80. godine⁵⁶.

RUKOPISI: Sarajevo, GHB, br. 946, fol. 51—52; naslov: *Risāla fī bajān lafz čalab wa čalabī*; br. 98, fol. 18 (kolekcija M. Handžića);

2. *Tamḥiṣ at-talḥiṣ fī ʿilm al-balāga* djelo o arapskoj poetici, stilistici i retorici (*ʿilm al-maʿānī, al-bajān i al-badī*) koje se nazivaju jednim imenom *ʿilm al-balāga* (retorika). To je u stvari prerađena i skraćena redakcija djela *Talḥiṣ* koje je napisao al-Ĥatīb al-Qazwīnī (umro 739/1338). Koncept ovog djela Kafi je napisao prije 1008/1599. godine, jer je, tada, kaže u autobiografiji, pristupio definitivnoj redakciji toga djela i završio ga 23. redžepa 1010/17. 1. 1602 kako piše u zaključnoj riječi djela (GHB br. 1689).

RUKOPISI: Sarajevo, GHB br. 1689, fol. 1—17; Istanbul, Köprülü Ktb. (vid. T. M. Okić, Gajret, n. m.).

3. *Šarḥ Tamḥiṣ at-talḥiṣ* komentar prethodnom djelu (pod br. 2)⁵⁷ koji je napisan 1010/1602. godine ili kasnije.

RUKOPISI: Sarajevo, GHB br. 1689; Paris br. 4418; (prepis iz 1050 (1640/41), vid. M. le Baron de Slane, *Catalogue des manuscrits Arabes*, Paris 1883—1895; Brockelmann S I, 519).

⁵⁵ Vid. Petraček, *Die Chronologie* str. 408.

⁵⁶ Kratku bilješku od 13 redaka o etimologiji riječi *čelebi* napisao je i Ebu Suʿūd (umro 984/1574—75; vid. E. Rossi, *Electo dei manoscritti turchi della biblioteca Vaticana* str. 225). Kratku raspravu pod istim naslovom napisao je Kemalpašazade. Tu raspravu koristio je i Hasan Kafi u ovom radu. O degradaciji termina *čelebi* govori i neki Jusri efendi u svome djelu *Risale-i burug-i funun* 1144/1731 (vid. Rossi, n. d. 91—92).

⁵⁷ Tajib Okić kaže da se taj komentar zove *Hulasat al-maʿani* što neće biti tačno, jer je to glosa na Kafijev komentar djela *Tamḥiṣ at-talḥiṣ*. Tu glosu napisao je Hasan b. Osman b. Husejn b. Mezd (Mezjed?) b. Abdulvehhab, muftija u Đakovu u Slavoniji 1057/1647. godine. Rukopisi: Zagreb, Orijentalna zbirka Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti br. 112, 2; br. 1406 i br. 112, 5. Vid. i Brockelmann GAL I, 296, (356, br. 5) Kavala II, 154.

II — Fiqh (Islamsko pravo)

4. *Ḥadīqat aš-šalāt fi šarḥ Muḥtašar aš-šalāt*, komentar djelu *Muḥtašar aš-šalāt* (ili *Talḥiṣ aš-šalāt*) o namazu koje je napisao Ibn Kemalpaša (ili Kemalpašazade, umro 940/1533).

U vezi s ovim Kafijevim djelom postoji velika zbrka i zabuna u nauci koju je napravio prvo Hadži Halifa (HĤ VI, str. 83, br. 12769), a po njemu Handžić (*al-Gawhar al-asnā* str. 55, br. 14 i str. 57, br. 20; *Književni rad* str. 11) i Fehim Spaḥo (*Arapski, perzijski i turski rukopisi* str. 55—56). Naime, govoreći o djelu *Muqaddimat aš-šalāt* od Fenarija (Šamsuddin Muḥammad b. Ḥamza al-Fanārī, umro 834/1431) Hadži Halifa kaže na navedenom mjestu da je jedan komentar na to djelo napisao i Hasan Kafi al-Aqhisari, ali da on osnovno djelo ne pripisuje Fenariji nego Ibn Kemal-paši pozivajući se na kazivanje svoga profesora Hadži efendije Kara Jilana (kod HĤ je ovo ime zabilježeno pogrešno) koji je bio učenik zatim mu'īd (asistent) i napokon *fetvā-emin* Ibn Kemalpaše (vid. HĤ n. m.). To kazivanje Kafije, međutim, ne odnosi se na Fenarijevo djelo *Muqaddimat aš-šalāt* nego na Ibn Kemalpašin *Muḥtašar aš-šalāt* koje je Kafi zaista komentarisao kako kaže u autobiografiji i kako sam to utvrdio poređenjem početka toga djela u rukopisu koji posjeduje Orijentalni institut sa početkom koji citira Hadži Halifa govoreći o tom djelu kao tobožnjem komentaru djela *Muqaddimat- aš-šalāt*. U tom smislu treba korigirati tvrdnje Handžića i Spaḥe. Isto tako nije tačno da je Kafi ovo djelo napisao 996/1588. godine, kako kaže u autobiografiji, nego posljednjeg dana safera 998/7. januara 1590. godine, kako piše u zaključnoj riječi na kraju toga djela. Istu godinu navodi i Hadži Halifa na navedenom mjestu.

RUKOPISI: Sarajevo, Orijentalni institut br. 1968, fol. 50—92; Istanbul, Hamidijja Ktb. (vid. M. T. Okić, n. m.).

5. *Risāla fi ḥāšiyat Kitāb ad-da wā li Šadr aš-Šarī'a*, rasprava — glosa na knjigu *O parničkom postupku* u djelu *Šarḥ al-Wiqāya* od Šadr aš-Šarī'a. Rad je završen 994/1585. kad je autoru prestala služba kadije u Pruscu.

RUKOPIS: Sarajevo, GHB br. 946, fol. 49—51 (prepis iz autografa).

6. *Sayf al-quḍāt fi at-ta'zīr* (Mač kadija o kažnjavanju) kraća rasprava u kojoj su protumačena neka mjesta iz poglavlja *at-Ta'zīr* u spomenutom djelu *Šadr aš-Šarī'a*.

RUKOPIS: Sarajevo, GHB br. 946, fol. 52—53; iz biblioteke Fejzije medrese u Travniku; prepis iz autografa 1026/1617. godine; privatna kolekcija islamskih rukopisa porodice Muhibića. (Na kraju rukopisa nalazi se pet bejtova na arapskom jeziku u kojima Kafi hvale rumelijskog kazaskera Bostanzade Mehmeda).

7. *Risāla fi ba'd masā'il al-fiqh*, rasprava o nekim pravnim pitanjima. Djelo navodi samo Handžić (I, 55); rukopis nepoznat.

8. *Šarḥ Muḥtašar al-Qudūrī*, komentar Kudurijevu djelu *Muḥtašar* o hanefijskom fikhu. Ovo djelo, koje se, navodno, sastoji od

četiri toma ne spominje Kafi u svojoj autobiografiji, ali ga navode dobro obaviješteni 'Ata'ī (II, 584), i to na prvom mjestu među Kafijevim djelima, a po njemu Katib Čelebi u svojoj *Fezleke* (sv. I, 380), ali ga začudo nije unio u svoj *Kašf az-ẓunūn*. Po istom izvoru navode ga I. Bašagić, S. Bašagić, Handžić i Okić. Ako je uopće napisano, ovo djelo nastalo je poslije 1008/1599. godine.

Prema jednom tvrđenju, rukopis ovoga djela nalazi se u nekoj biblioteci u Brusi (vid. Okić, *n. m.*).

9. *Samt al-wuṣūl ilā 'ilm al-uṣūl* (Uvod u metodologiju islamskog prava), to je u stvari, skraćena redakcija djela *Manār al-anwār* od Nesefija. Kafi je počeo da piše ovo djelo poslije 996/1589. godine, kada se vratio iz Carigrada i postao kadija u Srijemu, a završio ga u trećoj dekadi rebia I 1000/ 7—16. 12. 1591. godine, kako piše u jednom rukopisu ili putujući na hadž iste godine, kako kaže u autobiografiji.

RUKOPISI: Sarajevo, GHB br. 3406; (rukopis iz XIX st.). Istanbul, Hamidijja Ktb. (vid. Tajib Okić, *n. m.*).

10. *Šarḥ Samt al-wuṣūl ilā 'ilm al-uṣūl*, komentar na prethodno djelo. Ovaj komentar Kafi je završio u Pruscu u zulhidži 1004/poč. 27. 7. 1596. godine, kako kaže u autobiografiji, tačnije posljednjeg dana navedenog mjeseca i godine kako stoji na kraju prepisa Orientalnog instituta br. 640, list 88 koji je prepisan iz autografa.

RUKOPISI: Sarajevo, GHB br. 2585, fol. 182—252 (prepisao Ahmad b. Muṣṭafā al-Aqḥisārī 1087/1677. godine; prepisivač je bio profesor u Carigradu, umro je u Bosni 1115/1703 godine); br. 946, fol. 1—30; br. 3673, fol. 1—84; (prepisao iz autografa Muṣṭafā b. al-Ḥaġi Muḥammed ez Zerkerī 1083/1672. godine; iz Karađoz-begove džamije u Mostaru). Orientalni institut br. 640 (iz bibl. Zemaljskog muzeja), str. 26—88; (prepisao Muḥammad al-Aqḥisārī iz autografa).

III — Teologija

11. *Rawḍāt al-ġannāt fī uṣūl al-ṭtiqādāt min 'ilm al-kalām* (Rajske bašče o načelima vjerovanja) djelo iz oblasti islamske dogmatike. Tu je koncizno izložio ortodoksno učenje suprotno drugih, naročito sufijskih, gledanja. Koncept ovog djela završio je u poposljednjoj dekadi redžepa 1006/početak marta 1598. godine, kako sam kaže na kraju komentara ovom djelu⁴⁸. U autobiografiji Kafi kaže da je 1008/1599. godine uzeo da taj koncept dotjera, rediguje i na čisto prepíše, ali je taj posao zbog raznih okolnosti morao odložiti, tako da je ovo djelo definitivno redigovao i prepisao tek u prvoj dekadi džumada I 1014 (15—23. 9. 1605). godine za vrijeme vojne protiv Ostrogona u kojoj je i sam učestvovao i pri tom bio mnogo zauzet vojno-političkim poslovima i savjetovanjima sa velikim vezirom Mehmed-pašom Sokolovićem⁴⁹. Prema tome, izrada ovoga djela trajala je dosta dugo. Time su otklonjene sve neusklađenosti u pitanju vremena nastanka ovog djela koje postoje kod raznih pisaca. (Vid. Brockelmann, GAL II, 443, gdje je djelo datirano sa 1014 =

1605/6; M. Tahir (OM I, 277), gdje se pisanje ovoga djela stavlja u 1006 = 1598. godinu; Bašagić kaže da je djelo završeno 1006/1597. »pri odbrani Osijeka« (*Bošnjaci* 55).

Pri izradi ovoga djela autor se služio dogmatikama koje su napisali Ṭahāwī, Nasafī, Sanūsī, Sujūṭī i Abū Ḥanīfa (Fiqh al-akbar).

Djelo je podijeljeno u osam poglavlja (*bāb*) i predstavlja i danas jedno od najboljih islamskih vjeronaučnih djela u arapskoj literaturi (Handžić, *Književni rad* 9).

RUKOPISI: Sarajevo, GHB br. 3135, fol. 71—88 (Dobrača 120); br. 794, fol. 1—21, (prepis iz XVIII v.; Dobrača br. 722); br. 3318; (prepis iz 1118/1706; vakuf Svrze Mehmeda, sina Muhamed-age; Dobrača 723); br. 1004, fol. 20—28; (prepis Fejzullah Dženetića, 1218/1803, vakuf Mustajbega Dženetića; Dobrača br. 605); Orijentalni institut br. 922, 1296 (Spaho br. 166 i 167), 643 (MT 1012), 2320; kolekcija Muhibića (prekrasan primjerak). Bratislava, TF 56, fol. 30—55; naslov *Rawdāt al-aqāid.*; prepisao ʿOsmān ibn Muṣṭafā ili Jusuf (?) Fojničevići 1166/1752; Petraček 99. Berlin We 1757 (Ahlwardt br. 1841; prepis iz 1146/1733). Leipzig, Ratsbibliothek No 190; Za ostale rukopise vid. Brockelmann S II, 659.

IZDANJA: Istanbul 1305; izdao (sa komentarom po rubu) carigradski knjižar i izdavač Bošnjak Hadži Muharrem efendija Smajiš, (Sarajlija, a ne Bišćak). Tu je kao autor djela pogrešno označen Muhamed Bergivi; ko je autor komentara ne znam. (Vid. T. Okić, *n. m.*) 23 str. 8°.

PRIJEVOD: turski: Mahmud Esad (koji djelo pogrešno pripisuje M. Bergiviji), srpsko hrvatski: Mehmed Handžić, *Rajske bašče o temeljima vjeronaučja. (Revdatul-džennāt fi usūlil- i'tikādāt)* Arapski napisao Hasan Kafi ef. Prušćak. Preveo i bilješkama popratio H. Mehmed Handžić, kalendar Gajret za god. 1940, str. 34—63. i posebno; Sarajevo, 1939, str. 32, 2 izd. Sarajevo 1944. (Knjižara B. M. Kalajdžić).

12. *Azhār ar-rawdāt fi šarḥ Rawdāt al-ğannāt* (Cvijeće bašča, komentar rajskih perivoja) komentar djelu *Rawdāt al-ğannāt*. Koncept ovog djela autor je završio u prvoj dekadi redžepa 1014/sredinom novembra 1605. godine u gradu Osijeku vraćajući se sa vojne protiv grada Ostrogona a redigovao ga je, dopunio i prepisao (*tabjīd* i *ikmāl*) u gradu Pruscu (Akhisar), u trećoj dekadi ševvala 1015/18—27 februara 1606, kako to sam kaže u zapisu na kraju ovoga djela GHB br. 902 (Dobrača 724); GHB br. 1514 (Dobrača 725); GHB br. 1930 (Dobrača 726); Bratislava br. TF 88 (Petraček br. 100).

RUKOPISI: Sarajevo GHB br. 902 (iz Fejzije medrese u Travniku, rukopis je vjerovatno iz XVII st.; Dobrača 724); br. 1514, fol. 1—70 (prepis oko 1142/1729. godine, vid. fol. 168; vakuf Memiš-age Kasumagića; Dobrača 725); br. 1930, fol. 1—64, (Dobrača 726); br. 3630, fol. 1—62 (iz biblioteke Karađozbegove džamije u Mostaru, prepisao Ibrahim ibn Ahmed Muradagazade 1055/1645, Dobrača 727); Orijentalni institut, br. 153 (iz bibl. Zemaljskog muzeja br. 639 i 241 (nedovršen prepis); Narodna bibl. br. 182, fol. 3—87. (Prepisao Ali b. Jusuf 1124). Bratislava br. TF 88, (prepis iz XVII st., nekada je pripadao vakufu pjesnika Šafā'ī prema zapisu iz 1078/1667; iz biblioteke Safvet-bega Bašagića, vid. Bašagić, *Popis* 83; Petraček br. 100); TG 5, fol. 1—89; prepis između 1606 i 1650. Bašagić je ovaj primjerak kupio od nekog hodže iz Prusca i smatrao je da je to autograf ili da ga je prepisao neki učenik Hasana Kafije (Bašagić, *Popis* 84; Petraček, *Katalog* 101; ovdje je zaključna riječ znatno kraća pa je zato Bašagić na osnovu toga zaključio da je autor djelo započeo pod Osijekom 1006, a završio ga u Pruscu 1015; Na fol. 5 nalazi se bilješka u kojoj

se kaže da je eš-Šejh el-Kāfi ez-Zībī el-Aqhisārī umro 1024. godine. Petraček, br. 101); Berlin br. 1842 (vid. Ahlward II, 365; prepis iz 1100/1688. godine).

Jedan komentar na Kafijev *Rawḍāt* napisao je Mahmud Esad i posvetio ga Muhammedu Bergiviji prilikom posjete njegovom grobu misleći da je on autor toga djela. (Vid. M. T. Okić, Gajret 1927, str. 327—328).

Ibrahim-beg Bašagić (*Salnama* III, dio II, 1—5), a po njemu, Safvetbeg Bašagić, *Bošnjaci* 55, i T. M. Okić navode da je Hasan Kafi napisao jedan teološko-dogmatski spis pod naslovom *al-Munīra*. Navodi ga i M. Handžić (*al-Ġawhar al-asnā* 55, *Književni rad* 107) s tim što kaže da postoji spor da li je autor toga djela Hasan Kafi ili Kemalpašazade. Kako ni jedan stariji izvor ne navodi nikakvo Kafijevo djelo pod tim ili sličnim naslovom i kako Hadži Halifa jasno kaže da je Ibn Kemal-paša napisao raspravu *al-Munira* koja govori o propovijedi i tesavvufu (HĤ II, Istanbul 1943, str. 1888) i donosi njen početak, mislim da to djelo pripada Ibn Kemal-paši, a ne našem Kafiji.

13. *Nūr al-jaqīn fī uṣūl ad-dīn* (Svjetlo istinske spoznaje o temeljima islamske vjere), to je komentar dogmatičkom djelu *Risāla fī uṣūl ad-dīn* ili *ʿaqāʾid* od Tahāvija.

Kafi je, kako kaže u zaključnoj riječi, napisao ovo djelo pod gradom Ostrogonom, i to dva dana prije osvojenja te tvrđave, dakle 18. džumada I 1014/30 septembra 1605. godine.

Ovo djelo je identično s njegovim komentarom vjeronaučnog djela od Tahavija koje spominje u svome djelu *Rawḍāt al-ġannāt*, a nije riječ o nekom drugom djelu.

Djelo je posvećeno tadašnjem velikom veziru Lala Mehmed-paši Sokoloviću, koga autor hvali u predgovoru.

RUKOPISI: Sarajevo GHB, br. 1514, fol. 71—142 (prepis iz 1142/1729; Dobrača 725); br. 2716, fol. 1—48; prepisao Ibrahim b. Ali Uskopjevi 1153/1740; Dobrača br. 725); Orijentalni institut br. 4378, 4579; Narodna biblioteka br. 182, fol. 89—152; naslov: *Nūr al-jaqīn fī ʿilm at-tawhīd*. Bratislava, TG 5, fol. 89—153; prepisivač isti kao ovdje pod br. 12. Petraček, *Kat.* 103; Leipzig, br. 190.

IV — Filozofija

14. *Muhtašar al-Kāfi min al-manṭiq* (Dovoljan repertorij iz logike). Tako je Hasan Kafi nazvao ovo svoje djelo u autobiografiji. Premda je to znao, Handžić ovo djelo navodi pod naslovom: *Muhtašar al-Kāfi fī ʿilm al-manṭiq* (vid. *al-Ġawhar al-asnā*, str. 55, br. 7). U svom *Književnom radu bosansko-hercegovačkih muslimana* (str. 104) kaže, međutim, da je Kafi napisao djelo o logici »koje nosi naslov *Muhtašar al-Kāfi*« pa citira: »*wa sammajtuhu biʿsmi: Kāfi*«. (= »i nazvao sam ga po svome imenu: Kafi«). Ova rečenica nalazi se u uvodnoj riječi rukopisa ovog djela koji posjeduje Orijentalni institut (br. 591) pa je Handžić tu rečenicu uzeo iz toga ili nekog drugog rukopisa ovog djela.

Ovo napominjem zato što Evlija Čelebi, govoreći o Hasanu Kafiji, kaže, između ostalog, da je napisao kratak komentar Ibn

Hadžibovoj arapskoj sintaksi koja se zove *al-Kāfija* (Sejāhatnāma V, 446; H. Šabanović, Evlija Čelebi *Putopis*, Sarajevo 1967, str. 133 sa nap. 49); Bašagić je na osnovu toga kazivanja Evlije uvrstio to djelo u Kafijeve radove (vid. Bašagić, *Bošnjaci* str. 54). Tako je postupio i M. Handžić u svome djelu *al-Ġawhar al-asnā* (str. 56, br. 15), premda je znao za ovo istoimeno Kafijevo djelo o logici. U svom *Književnom radu* (str. 69) Handžić je posumnjao u tu tvrdnju Evlije Čelebije, ali je nije odbacio. Evlija je ovdje očito pogriješio; tu je riječ o Kafijevom djelu *Muhtašar al-Kāfī* o logici, a ne o komentaru Ibn Hadžibovoj arapskoj sintaksi *al-Kāfijje*; na to je još 1927. godine upozorio M. Tajib Okić u navedenom članku koji je Handžiću ostao nepoznat.

Ovo je hronološki bio drugi Kafijev rad koji je napisao 988/1580. godine kako kaže u autobiografiji i to svakako u Pruscu.

RUKOPIS: Sarajevo, Orijentalni institut br. 591. (MT 878) list 1—28. Naslov: *Kitab Kafi ıla al-mantiq*. Prepisao Ibrahim b. Ibrahim al-Aqhišari 15. redžepa 1143. godine.

15. *Šarh Muhtašar al-Kāfī min mantiq*, komentar prethodnom djelu o logici do kraja poglavlja *at-tasawwurāt* (o predočbama). Kafi je ovaj komentar napisao 991/1583. godine, kad je postao kadija u Pruscu. Jedini izvor u kome se spominje ovo djelo jeste Kafijeva autobiografija i, donekle, Evlija Čelebi, koji je očito znao za ovo djelo. Da li je Kafi kasnije taj komentar završio, ne zna se; nije poznat nijedan rukopis djela.

V — Historija

16. *Nizām al-ulamā ilā hātam al-anbijā'* (Niz učenjaka do posljednjeg vjerovjesnika). U islamskom svijetu postoji vrlo stara tradicija da nastavnik u diplomi koju je izdavao svojim učenicima navede ne samo svoje ime i ime svojih učitelja, nego i imena svih ili niza ranijih nastavnika sve do utemeljitelja, odnosno prvog učitelja dotične nauke. To naročito vrijedi za glavne islamske znanosti, tefsir, hadis, fiqh, aqāid, qiraet i dr. U duhu te tradicije Hasan Kafi je u ovom djelu dao prvo popis, zatim kratke biografije svih učitelja islamskog prava od Muhammeda, osnivača islama, preko Ebu Hanife, osnivača hanefijske pravne škole, do svog neposrednog učitelja Hadži efendije Kara Jilana. Zatim je dao svoju biografiju do 1008/1599. godine u kojoj je spomenuo i neke druge svoje nastavnike. Iako kratka i zbijena ova autobiografija je puna dragocjenih biografskih podataka; poslije toga spomenuo je trojicu svojih najboljih učenika i prijatelja. Tu je u trideset poglavlja dato trideset i šest kratkih biografija. Kao trideset i druga ili treća je biografija glasovitog egipatskog pravnika al-Fanari koji je prvi predavao hanefijski fiqh u Rumu, Turskoj, a posredstvom svojih učenika i u našim zemljama. Kafi ističe da je taj redosljed vrijedio ne samo za njega nego i za većinu njegovih drugova, prijatelja i savremenika.

Pri izradi ovoga djela Hasan Kafi se služio sljedećim djelima: *Wafajāt al-ʿajān* od Ibn Ḥallikāna, *Tārīḥ* od Ibn Ġazarija, *al-Ġawahir al-mudijja fi ṭabaqāt al-ḥanafijja* od Abd al-Qadir b. Muḥammad al-Qurašīa, *aš-Šaqa'iq an-Nu' manūjja* od Tašköprüzādea, *Katā'ib a'lām al-aḥjār* od Kafawīja, *Tabaqāt* od Taqijjuddin at-Tamīm ad-Dārīja i dr.

Danas su poznate dvije redakcije ovoga djela; jedna sasvim kratka završena prije ili za vrijeme bitke pod Jegrom 1005/1596. godine i druga definitivna i znatno proširena koju je završio 1008/1599—1600. godine i podnio na dar tadašnjem velikom veziru svom zemljaku Ibrahim-paši Novošeherliji.

RUKOPISTI: Sarajevo, GHB br. 1930, fol. 65—88 (Dobrača br. 726); br. 98, fol. 13—33; (prepis M. Handžića iz prethodnog rukopisa); br. 946, fol. 31—49 (prepis 1026/1617 iz autografa; iz biblioteke Fejzije medrese u Travniku); br. 3673, fol. 85—88; znatno skraćena redakcija iz biblioteke Karađozbegove džamije u Mostaru; prepisao spomenuti Mustafa b. H. Muḥamed ez-Zerkeri iz autografa 1083/1672; Orijentalni institut br. 252, list 104—137 i br. 2561 noviji prepis u kome na kraju stoji da je autor djelo napisao 1. muharrema 1009. godine. Bratislava, TF 136, fol. 43—54; prepisao Salih b. al-ḥaġġ 'Alī 1191/1777; up. br. 411; Petraček, *Katal.* br. 74; isti, *Archiv Orientalni* 27, 1959, 407—412; Istanbul, Biblioteka medrese Kilič Ali-paše. Jedan prepis iz toga primjerka ima prof. M. T. Okić; na naslovnom listu toga rukopisa Kafi se naziva Vedžihuddin al-Aqhisari. (Vid. M. T. Okić, *n. m.*)

IZVOD: M. Handžić, *al-Ġawhar al-asnā fi tarāġim ʿulamā' wa šu'arā' Bosna*. Kairo 1935, str. 50—54; (autobiografija Hasana al-Kafije).

PRIJEVOD: M. Handžić, *Nizāmul-ʿulama ilā Hātemil-enbija* (Niz učejnaka do posljednjeg Božijeg poslanika). Arapski napisao Hasan Kafi ef. Prušćak. Preveo Mehmed Handžić. Sarajevo 1935. Islamska dionička štamparija. Preštampano iz Novog Behara.

VI — P o l i t i k a

17. *Uṣūl al-hikam fi nizām al-'ālam* (Temelji mudrosti o uređenju svijeta) političko-moralna rasprava o uređenju države i društva po kojoj je Hasan Kafi najviše poznat u svijetu. Osnovni tekst ovoga djela na arapskom jeziku Kafi je napisao u Pruscu u mjesecu zullhidži 1004 (poč. 27. 7. 1596) godine i u jesen iste godine podnio ga državnim dostojanstvenicima pod Jegrom da ga predaju sultanu. Ovi to niisu učinili nego su mu preporučili da djelo prevede i protumači turski pa da se onda podnese sultanu »kako bi se njime mogli koristiti i činovnici carskog divana«. Kafi je tako i postupio i u redžepu 1005 (18. 2. — 19. 3. 1597) završio taj posao na taj način što je djelu dodao poseban predgovor na turskom a zatim je iza svake rečenice arapskog teksta davao njenu parafrazu na turskom dodajući tu i tamo još poneki primjer kao dokaz ili ilustraciju svojih tvrdnji u osnovnom tekstu.

Djelo je podijeljeno na Uvod (*muqaddima*), četiri poglavlja (*asf* = temelj) i zaključak (*ḥātima*). U uvodu autor govori o potrebi uređenja društva; u prvog glavi govori o potrebi uređenja države i o

uvjetima koji su potrebni da bi vlast bila dugotrajna. U drugom poglavlju (temelju) govori o potrebi međusobnog dogovaranja i savjetovanja, o molitvi Bogu da podijeli dobro, o respektovanju i usvajanju tuđih mišljenja i o potrebi razmatranja pitanja. Treći temelj govori o dužnosti primjene i upotrebe vojno-tehničkih i ratnih dostignuća i ratnih sprava, o uređenju i opremi vojske i podizanju vojničkog morala. Četvrti temelj govori o uzrocima pobjede i božje pomoći i o uzrocima poraza. U zaključku autor govori o sklapanju mira i o mirovnom ugovoru.

Pri izradi ovog djela Kafi se najviše služio djelom *Anwār at-tanzīl* od Qādī Bajdāwija i djelom *Rawḍāt al-aḥjār* (koje Kaf pogrešno naziva *Rawḍāt al-'ulamā'*) koje je napisao Muhammad b. Qāsīm b. Ja'qūb; (to je, u stvari, izvod iz djela *Kitāb rabī' al-abrār* od Zamahšarija).

RUKOPISI ovog djela su dosta brojni kod nas i u svijetu.

a) osnovni tekst na arapskom: Sarajevo, GHB, br. 98, fol. 1—33 (prepis M. Handžića); Bratislava TF 120 (prepisao neki Omer ef. iz Kostajnice u Sarajevu 1098/1687. godine, tada kadija u Sanskom Mostu; on se žali što nije imao vremena da prepíše i turski prijevod. Bašagić, *Popis* 255; K. Petraček, *Katalog* br. 309. London, Brit. Museum Harl. 5490, fol. 343—373 (Rieu, *CTM* 237).

b) arapski tekst s turskim prijevozom: Sarajevo, GHB, br. 2270, fol. 140—167; Orijentalni institut br. 524, fol. 1—20 (MT 783); br. 1964 (iz bibl. Balkanskog instituta br. 562), fol. 1—22; prepisao Mahmud Brkić, sin Ibrahim-age, sina Hasan-age iz Livna 1235/1819. godine; br. 2932, prepisao Behdžet Mustafa Mutevelić (Mutevellizade) b. Ahmed b. Muhamed 27. zulhidže 1192. u mehkeki kadiluka Novosel; Narodna biblioteka br. 259, fol. 99—141; Bratislava TF 123 (prepisao, vjerovatno iz autografa, Ĥamza b. Ibrāhīm al-Aqhisārī 1913/1604; Bašagić, *Popis* 256; Blašković, *Katalog* 437). Istanbul, TSMK, Revan 419 (F. E. Karatay, *TYK* br. 1531); Revan, br. 2034, fol. 89—170 (Karatay, 2989); E. H. 1340 (Karatay, 1532); E. H. 1515, fol. 300—350 (Karatay, 2864); Bagdad Köşkü 349, fol. 1—46 (Karatay, 1533); Yeniler kitaplığı, 3575 (Karatay 1919); Umumijje, br. 5172 (pod naslovom: *Tārīḥ-i sefer-i Egrī*; upor. navedenu studiju I. Karácsona; Babinger, *GOW* 145); Paris, Bibliotheque Nationale (BNP). Supplement turc, br. 202, 891 i 1133 (E. Blochet I, 259—60; II, 89, 175); Leipzig br. 231 (Fleischer, *Catal.* 497 f; Babinger, *GOW* 145); Berlin (Pertsch, *Verzeichnis der türkischen Handschriften der königlichen Bibliothek zu Berlin* 5; Dresden, br. 177, (Fleischer, *Catal.* 26; Babinger, *GOW* 145); Wien (Kraft, br. 475).

c) autorov turski prijevod (?) Wien, Kons. Ak. 475 (Kraft, *Kat.*, 181).

d) turski prijevod koji je dao Kerīmzāde 'İffetī 1146/1733 g. Istanbul, TSMK, *Hazine* 624; naslov: *Risāle-i tertīb-i gujūš* (F. E. Karatay, *TYK*, 1920).

IZDANJA: Istanbul, s. a., arapski original sa autorovim turskim prijevozom; litografija. Priredio je Hadži Ali ef. Fočo, dershodža u Carigradu u litografiji carigradskog knjižara Ali ef. Cepića rodom iz Prijedora (vid. M. T. Okić, *n. m.*, 329); nema naslova; na prvoj stranici nalazi se biografija Hasana Kafije prenesena iz 'Aṭā'ija; 44 st. vel. 8°; to je, mislim, isto izdanje za koje je Bašagić mislio da sadrži samo turski prijevod i pretpostavljao da je izdato »po svoj prilici u Sarajevu za Topal Osman-paše (1860—1868)« (S. Bašagić, *Nizam ul-alem* str. 17). Istanbul 1285 (1868) pod naslovom *Nizam ul-alem risalesi* (vid. Basmadjian, *Essai* str. 122). Mekke 1331 (1913), Vilajetska štamparija Hidžaza; arapski original s turskim prijevozom; priredio tadašnji turski namjesnik u Hidžazu Ahmed Rešid-paša. Vid. M. Tahir, *OM* I, 278; III, 65; up. još Babinger, *GOW* 145.

PRIJEVODI: a) novi turski prijevod, skraćen tako da su izbačena poglavlja o starim načelima uprave, priredio je Mehmed Teufik-beg (umro 1311/1893—4) i izdao ga u carigradskom listu *Asr*, a zatim i posebno pod naslovom: *Aqhisari, Nizam al-alem*. Mulahhasan terğüme eyleyen Tevfik [Istanbul] 1287 (1870). *Asir Gazatesi Matbaası*, 40 str. 8°. (Nekoliko primjeraka ima Nacionalna biblioteka u Ankari). (Vid. M. Tahir, *OM I*, 278; *II*, 118; Babinger *GOW* 145, Bašagić, *Nizam ul-alem* str. 17 (gdje jekao godina ovog izdanja pogrešno označena 1278 (1861); isto kod Babingera, *GOW*, 145, vjerovatno na osnovu Bašagića).

b) francuski, Garcin de Tassy: *Principes de sagesse, touchant l'art de gouverner par Rizwan-benabdoul Ac-hissari*, *Journal Asiatic* (Paris) *IV*, 1824, 213—226, 283—290.

c) madžarski, Imre v. Karácsony, *Ay Egri török emlékérat a kormanyzás módjáról. Eger vára elfoglalása alkalmával az 1596, évban irta Molla Haszán elkajáfi*. Budapest 1909.

d) njemački (na osnovu madžarskog) L. v. Tallóczy, *Eine Denkschrift des bosnischen Mohammedaners Molla Hasan alkjafi, über die Art und Weise des Regierens*. Archiv für slawische Philologie *XXXII*, 1911, 139—158.

e) srpskohrvatski (s arapskog), *Nizam ul-alem (Uredba svijeta), Historijsko-politička rasprava*. Napisao Hasan Čafi Pruščak, preveo Dr. Safvet-beg Bašagić. Sarajevo 1919, str. 17 = *GZM XXXI*, 1919, 165—181.

Komentar na arapskom jeziku na osnovni arapski tekst ovog djela napisao je H. M. Handžić za vrijeme svojih studija u Kairu 1346/1927. godine.

M. Tahir (*OM I*, 277) pogrešno piše da je Hasan Kafi napisao jedno djelo pod naslovom *Egri melhamesi tarihčesi* (Kratka povijest jegarske vojne). To prenosi i Handžić (*Književni rad* 106) bez ikakve kritike. U svome djelu *al-Ğawhar al-asnā* navodi pod br. 19. Kafijevo djelo *Tārīḫ-i gazawāt Egri* što je također pogrešno.

Na osnovu izloženog proizlazi da je Hasan Kafi napisao sedamnaest djela (bilo samostalnih bilo komentara svojim i tuđim djelima). Najveći broj tih djela sačuvao se do danas u jednom ili više rukopisa, neka su i izdata i prevedena, a neka poznajemo samo po tome što ih navodi sam Kafi u autobiografiji ili u drugim djelima ili neki drugi pouzdani izvori (kao 'Aṭā'ī, Hadži Kalfa odnosno Čatīb Čelebi i dr.

ZUSAMMENFASSUNG

Hasan Kāfi b. Ṭurḡān b. Dāwūd b. Ya'qūb az-Zībī al-Aqhi-sārī al-Būsawī, war die hervorragendste Persönlichkeit im wissenschaftlich-literarischen und intellektuellen Leben der bosnischen Muslim's in den letzten Jahrzehnten des XVI, und am Anfang des XVII Jahrhunderts. So hohes Ansehen hatte sich dieser Mann durch fruchtbare und vielfältige wissenschaftlich-literarische Tätigkeit verschafft; wozu noch sein Lehramt und Stiftungen in Aqhi-sār (Prusac, Mittelbosnien) beigetragen haben. Kāfi's Werk *Uṣūl al-ḫikam fī nizam al-ālam*, das die Staats- und Gesellschaftsordnung zum Thema hat, hatte noch 1824 die Aufmerksamkeit des bekannten

französischen Orientalisten Garcin de Tassy erweckt (Garcin de Tassy, *Principes de sagesse, touchant l'art de gouverner, par Rizwan-ben abd 'oul Ac-hisari*. Journal Asiatique IV, 1824, p. 213—226; 283—290), und so der Forschern im Westen zugänglich gemacht. Seitdem war Kāfi bis zu unseren Tagen im Mittelpunkt der Interesse östlicher sowie westlicher Forscher, wohl immer in begrenzten Ausmassen.

In dieser Abhandlung bemüht sich der Autor Quellen und Literatur über Ḥasan Kāfi zu sammeln, um damit seine Bio-Bibliographie zu vervollständigen.

Ḥasan Kāfi ist im Ramaḍān 951 (Ende November-Anfang Dezember 1544) in Prusac geboren. Seinen literarischen Namen (Maḥlaṣ) Kāfi pflegt er schon 988/1580 zu verwenden. Nach der niederen und mittleren Schulung, geht er 1566 auf Studien nach Konstantinopel, wo er sich bis 983/1575 aufhält. Danach wirkt er als Lehrer und literarischer Autor in seinem Heimatort. Das erste Werk war eine kurze philologische Abhandlung über den Sinn und Verwendung des Wortes *Ālebi* (*Risāla fī taḥqīq lafz Ālabī*), dann (988/1580) ein kleines Werk *Kāfi* über die Logik. Danach wurde er beim Sarajevoer Kadi Bālī-Effendi angestellt, um ihm bei der Erforschung der Lehre bosnischer Ḥamzawī's zu helfen und sie zube-kämpfen. Nach dem Tode des Bālī-Effendi (999/1582) kam er nach Prusac zurück, hielt Unterricht, und wurde (991—1583) zum Kadi ernannt. Zugleich hatte er noch einen Kommentar zu seinem schon erwähnten Werk über die Logik zusammengefasst. Um die Wiederwahl um Kadi zu erzwingen, hatte er 994/1585 einen Beitrag über den gerichtlicher Verhandlungsverfahren zusammengefasst, der ihm als Habilitation dienen sollte. Es ist weiterhin bekannt, dass er 996/1588 das Werk *Ḥadiqat aš-ṣalāt* geschrieben, und danach sich eine Zeit in Konstantinopel aufgehalten hat. Darauf folgte seine Ernennung zum Kadi von Syrmien, wo er neben seinem gerichtlichen Dienst auch Vorlesungen hielt, und sein Werk *Samt al-wuṣūl ilā 'ilm al-uṣūl* (Einführung in das islamische Recht) zusammengefasst hat. Im Jahr 1000/1591—92 pilgert er nach Mekka.

Sein nächstes Kleinwerk *Sayf al-quḍāt fī at-ta'zīr* diente ihm als Habilitation für seinen Amtsantritt als Kadi in einem Prusac benachbarten Ort, wo er sich bis 1594 aufgehalten hat. Seitdem lehrt er wieder in Prusac, wo er sich wieder seiner wissenschaftlich-literarischen Tätigkeit widmet, und Ende 1004/1596 den Kommentar zu seinem Werk *Samt al-wuṣūl ilā 'ilm al-uṣūl* herausgibt. Kurz darauf verfasst er sein berühmtestes Werk *Uṣūl al-ḥikam fī nizām al-'ālam* (Grundlagen der Klugheit über die Weltordnung). Das ist eine moralpolitische Schrift, die auf negative Erscheinungen im Staat und der Gesellschaft hinweist, mit der Hoffnung, dass es als Wegweiser für die Staatsmänner und Stütze für ihre Anschauungen dienen sollte. Das Werk wurde Sultan Muhammed III vortragen, der dann den Autor als Belohnung das lebenslange

Amt eines Kadi von Aqhişār, und des Lehrers der dortigen Jugend, verleihen liess.

Im nächsten Jahr hat er das Konzept zu seinem Werk *Rawḍāt al-ğannāt fī uşūl al-itiqādāt* zusammengefasst, dann (vor 1008/1600) noch ein Konzept: *Tamhīş al-talhīş*. Um diese Zeit hat er auch sein Biographisches Werk *Nizām al-ulamā' ilā ḥatam al-anbiyā'* beendet und danach seine früheren Konzepte redigiert. Es ist weiterhin bekannt, dass er 1014/1605 den Grossvezier Muhammed-Pascha Sokolović in seinem Zug gegen Estergon begleitet hat, und dabei in der ersten Dekade des Ğumād I 1014 (15—23. IX 1605) sein Werk *Rawḍāt al-ğannāt* ergänz, redigiert und in Klarschrift niedergeschrieben hat, nachher noch das Werk *Nūr al-yaqīn fī uşūl ad-dīn*. Bei der Rückkehr hat er in Osijek, in der ersten Dekade des Rağap 1014 (Mitte November 1605) noch an seinem Werk *Rawḍāt al-ğannāt* gearbeitet, das dann, nach der Rückkehr, in Prusac redigiert, ergänzt und in Klarschrift niedergeschrieben ist (dritte Dekade des Schawwal 1015/19—27 Februar 1607).

Danach lebt Kāfī ruhig in seinem Heimatort, und widmet sich der Literatur und Lehrtätigkeit. Es entstehen dann auch seine Stiftungen: die Moschee, die Medresse, die Herberge, die Elementarschule und die Wasserleitung. Der um diese Gebäude entstandene Ortsteil wurde Nevābād (Neuer Ort) genannt — heute Ortsteil Srt.

Kāfī hat im ganzen 17 Werke sowohl selbständige als auch Kommentare zu seinen und anderer Werke verfasst. Die meisten sind uns in einer oder mehreren Abschriften erhalten geblieben; einige wurden gedruckt und übersetzt. Einige sind uns nur durch seine Angaben bekannt, oder wurden von 'Aṭā'ī, Hāğī Ḥalīfa (Kātib Celebī) und anderen Autoren erwähnt.

Kāfī ist am 15. Şābān 1025 (28. VIII 1616) gestorben, und in der Nähe seiner Moschee in Prusac, in gesonderter Gruft, die auch heute besteht, begraben worden.